

Ганна Володимирівна Індиченко,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0003-2225-0214
e-mail: indychenko@ukr.net

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ І СЛОВАЦЬКИХ УЧЕНИХ (1961–1970): ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Мета дослідження. На підставі аналізу широкого кола архівних джерел та публікацій розкрити основні риси міжнародного наукового співробітництва Національної академії наук України з науково-дослідними установами Чехословаччини у 60-х роках ХХ століття і таким чином реконструювати історію двосторонніх між-академічних зв'язків академії наук цього часу. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні історико-типологічного, історико-системного та хронологічного методів, які дозволяють визначити видовий склад документів, їхнє інформаційне наповнення, відтворити пріоритетні форми, напрями та тенденції міжакадемічного наукового обміну, а також у межах досліджуваного хронологічного періоду висвітлити історію співробітництва українських, чеських та словаць-

ких учених. **Наукова новизна дослідження** полягає у введенні до широкого обігу малодосліджених і почасті зовсім не вивчених архівних документів як окремого джерельного комплексу з міжнародної діяльності Національної академії наук України 60-х років ХХ століття, зокрема за напрямом співробітництва українських, чеських і словацьких учених, та проведенні на їх основі історичної реконструкції цих зв'язків. **Висновки.** Форми наукового співробітництва українських, чеських і словацьких учених упродовж 1961–1970 років полягали у спільній розробці наукових проєктів, консультуванні, обміні досвідом через наукові відрядження, участі в наукових заходах, інформаційному обміні тощо. Проведений аналіз двостороннього співробітництва цього періоду дозволяє

стверджувати, що воно розглядалось як пріоритетне не лише для України, а й для Чехословаччини.

Ключові слова: Академія наук Української Радянської Соціалістич-

ної Республіки, Академія наук Чехословацької Соціалістичної Республіки, Словацька академія наук, наукові зв'язки, співробітництво, архівний документ.

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі співробітництво України з науковими установами Чехії та Словаччини є важливим з позицій інтеграції вітчизняної науки в Європейський науковий простір, з яким зазначені країни більшою мірою об'єднані. Наукове співробітництво українських, чеських та словацьких науковців має давні традиції та успішно розвивається в рамках фундаментальної та прикладної науки. Дослідження ретроспективи співробітництва на часі з позицій історичної реконструкції наукових взаємин України, Чехії та Словаччини.

Вивчення історії української академічної науки актуальне з точки зору відтворення основних віх діяльності НАН України як найвищої наукової установи країни. Пріоритетом діяльності української Академії наук завжди були міжнародні наукові зв'язки. Наукові історико-джерелознавчі студії з історичної реконструкції цих зв'язків безсумнівно потрібні, оскільки інформація документів відтворює історію української науки, зокрема її міжнародної наукової складової. Аспект міжнародної наукової діяльності Академії наук різних хронологічних періодів, зокрема й з окремими країнами, ще не повною мірою розкрито в наукових дослідженнях. Наукові розвідки за цим напрямом сприятимуть цілісному відтворенню історії НАН України як складової історії та культури України.

Джерельна база за темою дослідження представлена різноплановими документами, які відклалися в Архіві Президії НАН України, архівах академічних установ, Інституті архівознавства НБУВ, а також у ЦДАВО України та ЦДАГО України. Під час роботи проаналізовано узагальнені звіти АН УРСР, щорічні звіти Академії про міжнародну діяльність, звіти, інформації та повідомлення академічних інститутів про виконання спільних наукових розробок з чеськими та словацькими вченими, відвідування наукових установ, наукові відрядження до Чехословаччини, прийом в установах учених цієї країни, участь у наукових заходах та ін.

Аналіз останніх публікацій. Безпосередньо за темою дослідження можна виокремити праці Г. В. Індиченко, присвячені, зокрема, відтворенню українсько-чехословацьких відносин у гуманітарній сфері в 1955–1960 рр. [1], висвітленню співробітництва в галузі зоології [2], аналізу джерел з міжнародних відносин [3]. Загальні тенденції міжнародних відносин охарактеризовано у працях А. Г. Загороднього [4], Г. Л. Звонкової [5], Г. В. Індиченко [6] та ін. Напрями славістичних досліджень в Інституті історії України НАН України розкрив С. В. Віднянський [7]. Документне вивчення історії НАН України проводиться Інститутом архівознавства НБУВ. Документи з міжнародної діяльності НАН України різних хронологічних періодів посідають чільне місце у виданнях, підготовлених колективом [8].

Метою дослідження є історико-джерелознавча реконструкція міжнародного наукового співробітництва вчених України із чеськими та словацькими науково-дослідними установами хронологічного періоду 1961–1970 рр. На підставі аналізу широкого кола архівних джерел та публікацій автор прагне розкрити основні риси, форми та напрями співробітництва.

Виклад основного матеріалу. Період 60-х років ХХ ст. позначений інтенсифікацією наукових зв'язків НАН України із зарубіжними науковими установами. Чималих зусиль до зміцнення та розвитку співробітництва доклали президенти Академії наук академіки О. В. Палладін та Б. Є. Патон, які ініціювали низку заходів з інтенсифікації міжнародної співпраці АН УРСР із зарубіжними науково-дослідними та виробничими організаціями. Традиційно міцними були зв'язки з академічними установами соціалістичних країн Європи, зокрема з академіями наук Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Польщі, Румунії та Німецької Демократичної Республіки. Покращенню комунікації українських учених з іноземними колегами мала сприяти постанова Президії АН УРСР від 6 липня 1962 р. «Про вивчення іноземних мов в АН УРСР». Вона визначила ряд революційних заходів з вивчення іноземних мов та застосування їх на практиці. Зокрема, директорів науково-дослідних установ зобов'язали: провести перевірку використання науковими співробітниками матеріалів з іноземних джерел; організувати гуртки для вивчення

іноземних мов; науковим співробітникам, які не володіють іноземними мовами, протягом 1–2 років досконало вивчити одну з іноземних мов; враховувати знання іноземних мов при зарахуванні на роботу або при атестації наукових співробітників. Постановою також збільшувалася кількість годин на вивчення іноземних мов аспірантами та підвищувалися вимоги до кандидатських іспитів з іноземних мов [9, арк. 159]. Позитивне значення мала діяльність Комісії з міжнародних зв'язків при Президії АН УРСР, яку в 1964 р. очолив академік Г. С. Писаренко. Основне завдання Комісії полягало в розгляді питань планування і здійснення міжнародних наукових зв'язків АН УРСР, визначенні напрямів наукового співробітництва із зарубіжними організаціями, контролі ефективності та реалізації пропозицій щодо впровадження зарубіжного досвіду, поданні пропозицій стосовно більш активної популяризації досягнень АН УРСР [10, арк. 22–23].

Упродовж 1961–1970 рр. особливо інтенсивно розвивалася співпраця із чеськими і словацькими вченими. Якщо в 1961 р. 90 вчених та спеціалістів Чехословацької Соціалістичної Республіки (далі – ЧССР) відвідали науково-дослідні установи АН УРСР, то в 1965 р. ця цифра зросла до 150. Натомість у 1961 р. 14 українських науковців побували в наукових установах ЧССР, у 1965 р. – уже 35 [11, арк. 1]. Таке співвідношення відображало неабиякий інтерес учених ЧССР до розробок українських фахівців, проте засвідчувало обмеженість фінансових можливостей АН УРСР, спричинених адміністративним домінуванням АН СРСР, яка, будучи наділеною розпорядчими державними функціями щодо республіканських академій, створювала чимало бюрократичних перепон для розвитку дієвого співробітництва із закордонними науковими організаціями. Однак зусиллями Президії АН УРСР співробітництво із зарубіжними академіями наук, зокрема Східної Європи, було пріоритетом діяльності української Академії наук та повсякчас набувало нових форм. Співпраця із чехословацькими науково-дослідними установами здійснювалася на основі угод і планів, що передбачали проведення спільних досліджень, координацію наукової роботи, участь у наукових заходах, взаємне довготривале стажування, читання лекцій, книгообмін тощо.

Одним з напрямів співробітництва було відвідування науково-дослідних установ, що давало змогу ознайомитися з науковими досяг-

неннями, обмінятися досвідом, визначити шляхи спільної наукової роботи. У 1961 р. вчені-хіміки з Чехословацької академії наук (далі – ЧСАН), очолювані академіком О. Віхтерле, взяли участь у науковій нараді зі швидкісної полімеризації капролактаму, що відбулася в Інституті полімерів та мономерів АН УРСР. Того ж року чехословацькі вчені – академік О. Іронець та професор І. Іра – ознайомилися в Інституті зоології АН УРСР з дослідженнями в галузі токсоплазмозу, пневмоцистозу та інших захворювань, викликаних різними представниками типу найпростіших. Академік О. Іронець та професор І. Іра виступили з доповідями про дослідження чехословацьких учених щодо зазначених небезпечних захворювань людей та тварин. Наукові співробітники Інституту теорії інформації та автоматизації ЧСАН С. Блага та Я. Крижек тривалий час працювали в галузі застосування обчислювальної техніки, зокрема в Обчислювальному центрі АН УРСР. Словацький науковець Ернест Месіар протягом чотирьох тижнів ознайомлювався в Інституті гідрології і гідротехніки АН УРСР із дослідженнями з гідродинаміки руслових процесів турбулентності водяного потоку. Науковий співробітник ЧСАН Мілош Матиш ознайомився в Інституті напівпровідників АН УРСР зі станом розробки проблеми електрохімії поверхні напівпровідників та впливом переносу в напівпровідниках. Група чехословацьких спеціалістів на чолі з інженером Богумілом Кубаком разом з науковими працівниками Інституту металокераміки і спецсплавів АН УРСР провела в Інституті випробування зразків залізного порошку на чехословацькій сировині. Інститут металокераміки і спецсплавів спільно з Інститутом порошкової металургії ЧСАН розробляв технології відновлення оксиду заліза, який отримували із сульфатів травильних розчинів [12, арк. 47–49]. Наукові розвідки члена-кореспондента Г. В. Самсонова неодноразово публікували в наукових журналах ЧССР.

Науково-дослідні інститути Академії наук УРСР виконували значний обсяг робіт з виготовлення та передання до ЧССР науково-технічної документації, а також зразків різної апаратури. У 1961 р. Інститут електротехніки АН УРСР передав для ЧССР необхідні матеріали на апаратуру, розроблену Інститутом для холодного і конденсаторного зварювання, а Лабораторія гідравлічних машин АН УРСР – звіти по темах

«Розрахунки критичних частот багатоопорних валопроводів на ЕЦМ «Стріла»» та «Розрахунок особистих частот і форм коливання валопроводів на жорстких опорах на машині «Урал-1»». У 1962 р. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона передав до ЧССР креслення та інструкції з налагодження й експлуатації різних видів апаратури. Продовжилася ця робота і в наступні роки. Із 1965 р. почали активно створюватися дослідно-конструкторські бюро та майстерні при провідних академічних науково-дослідних установах АН УРСР, які експортували свою продукцію до багатьох країн світу, зокрема й до Чехословаччини.

Прикладом плідних зв'язків є наукове відрядження до ЧССР старшого наукового співробітника Інституту органічної хімії В. П. Чернецького. Він протягом шести місяців працював там в Інституті хімії і біохімії. За цей час український науковець разом із чехословацькими колегами здійснив синтез нового антиметаболіту – 6-азацитидину аналога 6-азауридину, що застосовується в ЧССР при лікуванні деяких видів ракових пухлин. Було також здійснено синтез інших біологічних активних сполук. У результаті були підготовлені до видання вагомні наукові статті, а 6-азацитидин запатентовано в багатьох країнах [13, арк. 1–14].

Важливі дослідження здійснювалися Інститутом металокераміки і спецплавів АН УРСР спільно із Чехословацьким інститутом порошкової металургії в рамках розроблення технології вимірювання властивостей та застосування тугоплавких металів і напівпровідникових тугоплавких сполук. Інститут використання газу в комунальному господарстві та промисловості АН УРСР співпрацював із Чехословацьким інститутом механізації в галузі теплотехніки скляного виробництва [14, с. 133]. Показовим моментом співробітництва в 1970 р. стало відвідання Інституту газу 15-ма студентами Вищої технічної школи м. Брно, яких ознайомили зі стендовими установками відділу розділення й очищення газових сумішей та відділу піролізних процесів [15, арк. 79]. Інститут металофізики співпрацював з Інститутом фізики металів ЧСАН. Сприяв цьому візит до української наукової установи в 1970 р. доктора М. Пахутової, яка виявила зацікавлення дослідженнями відділів електронної структури та властивостей металів, фізики міцності, повзучості металів [16, арк. 82]. За результатами цього візиту були вироблені напрями співпраці двох установ.

Працюючи над спільною темою «Розроблення методів оптимізації конструкцій машин з урахуванням реального динамічного навантаження їх деталей», Інститут проблем міцності АН УРСР та Інститут механіки машин Словацької академії наук розробили метод з визначення характеристик непружності металів з автоматичною обробкою результатів експериментів з використанням ЕОМ.

Прикладом дієвого співробітництва стало впровадження в Україні досвіду чехословацьких учених з розробки комплексних добрив, який вивчали українські дослідники під керівництвом академіка Ф. Д. Овчаренка. Впровадження в сільське господарство біомінеральних добрив (уперше розробки в цій галузі запропонував член-кореспондент ЧСАН професор Я. Кашпар, який поділився технологіями з українськими вченими) знайшло широку підтримку в українському уряді. У листі президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона до президента ЧСАН академіка Фр. Шорма вказано, що в Україні побудовано та введено в дію три заводи потужністю 400 тис. т біомінеральних добрив на рік та багато пересувних установок. Президент української Академії зазначав, що сподівається «на дальше зміцнення цих наукових зв'язків, таких необхідних для інтенсифікації сільського господарства наших країн» [17, арк. 37–38]. Натомість і українські вчені активно ділилися досвідом із чехословацькими колегами. Так, академік Ф. Д. Овчаренко на прохання Словацької академії наук виїздив до Братислави для надання консультацій з питань фізико-хімічної механіки дисперсних систем і використання бентонітів у народному господарстві ЧССР, а Інститут загальної та неорганічної хімії провів вивчення мінералу галуазиту, значні поклади якого мала ЧССР. Дослідження українських учених показали, що цей мінерал придатний для використання його як сировини для тонкої кераміки, засіб для очищення газів та рідин, а також у фармакології.

Щодо співпраці за напрямом виробництва біомінеральних добрив, то вона активно здійснювалася між чехословацьким Інститутом біохімії та мінеральної сировини, українськими інститутами загальної та неорганічної хімії, мікробіології ім. Д. К. Заболотного, фізіології рослин. Слід відзначити, що окремі звіти про відрядження українських учених за кордон друкувалися та відправлялися підприємствам і організаціям

для ознайомлення з результатами відряджень та подальшого впровадження їх у практику. Зокрема, був надрукований звіт за результатами відрядження академіка Ф. Д. Овчаренка до Чехословаччини. За даними та технологіями, запропонованими Інститутом загальної та неорганічної хімії, а також Інститутом мікробіології та вірусології ім. Д. К. Заболотного, Київським раднаргоспом побудовано три дослідні установки з виробництва біомінеральних добрив. У 1964 р. на цих установках було виготовлено 29 тис. т добрив. АН УРСР спільно з Міністерством сільськогосподарства та Міністерством виробництва і заготівлі сільськогосподарської продукції УРСР навесні 1964 р. було організовано проведення польових дослідів з вивчення ефективності біомінеральних добрив у 12 науково-дослідних сільськогосподарських інститутах, а також у 50 колгоспах Полісся і Лісостепу України. Використання біомінеральних добрив під картоплю в дозуванні 15 т/га на Поліссі дало чистий прибуток з кожного гектара посіву у 300 крб. Собівартість центнера продукції при використанні біомінеральних добрив знизилася на 14 %. При цьому збільшилася продуктивність праці (економія праці на 1 ц становила 28 хв.). З урахуванням чехословацького досвіду в 1964 р. в Україні було виготовлено 150 тис. т біомінеральних добрив [18, арк. 80–81, 135].

Чехословацькі вчені часто ініціювали співробітництво з українськими науково-дослідними установами. У 1961 р. з такою ініціативою виступив директор Науково-дослідного інституту фармації та біохімії в м. Прага О. Немечек, який звернувся листовно з пропозицією щодо співробітництва до директора Інституту мікробіології ім. Д. К. Заболотного академіка В. Г. Дроботька. Пропонувалося розпочати співробітництво з вирішення проблем мікробіального перетворення стероїдів з тим, що український Інститут надасть колегам із Чехословаччини морфологічні описи та встановлені штами даного виду, а Науково-дослідний інститут фармації та біохімії у м. Прага визначатиме їхню здатність стосовно перетворення стероїдів [19, арк. 7].

У зазначений період зберігалася така форма двостороннього співробітництва, як стажування та спеціалізація в науково-дослідних установах. Досить часто така спеціалізація давала поштовх до співробітництва в конкретних наукових напрямках. У галузі кібернетики провідні по-

зиції не лише в Україні, але й у СРСР утримував Інститут кібернетики, де здійснювалися теоретичні дослідження, а також розробки з автоматизації керування виробничими процесами, оптимального проектування, оперативного планування й автоматизації обліку. У 1963 р. науковий співробітник Інституту машинознавства та автоматики ЧСАН у Братиславі Йозеф Груска впродовж двох місяців проходив спеціалізацію у відділі автоматичного програмування Інституту кібернетики АН УРСР, де вивчав нові методики автоматичного програмування, розроблені Інститутом, виступив з низкою доповідей, в яких виклав досвід країни з програмування. Чехословацькі вчені Сколка, Мандл, Пландер, Тузар, Янач, Франкович, Жачек, Буреш в Інституті кібернетики ознайомилися з актуальними проблемами розвитку кібернетики і новітнім обладнанням. Спеціалізація співробітників Астрономічної обсерваторії Геофізичного інституту ЧСАН Рамбовсеак і Піха в Полтавській гравіметричній та Головній астрономічній обсерваторіях дозволила виробити принципи співробітництва з вивчення руху полюсів Землі, розроблення та випробування конкретних обчислювальних схем. З питань гірничої техніки вичерпні консультації отримав Ф. Шишка в Інституті теплоенергетики АН УРСР. Плідні контакти встановилися з Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, який у цей час розробляв нові технологічні процеси зварювання, створював зварювальну апаратуру, що широко впроваджувалася у практику. Досвід Інституту з питань електрошлакового, контактного та електронно-променевого зварювання цікавив під час візиту в 1963 р. чехословацьких фахівців на чолі з директором Інституту електрозварювання в Братиславі М. Грушковичем. Натомість група вчених Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, очолювана академіком К. К. Хреновим, із 22 травня по 7 червня 1963 р. вивчала в Чехословаччині досвід зі створення електронного обладнання для зварювальних машин із програмним керуванням, швидкісного контактного зварювання у вакуумі та плазмової різки металів великої товщини [20, арк. 1–12]. Під час відрядження українські вчені відвідали 5 науково-дослідних інститутів та 7 заводів, а також отримали креслення обладнання, яке їх зацікавило.

Результати наукових відряджень активно застосовувалися українськими фахівцями в їх наукових дослідженнях. Так, за результатами

відрядження члена-кореспондента О. О. Галкіна до Чехословаччини у Фізико-технічному інституті низьких температур АН УРСР застосовано та впроваджено досвід чехословацьких лабораторій з нової технології виготовлення рідкого гелію та водню, а також з автоматизації процесу зливання рідкого гелію зі зріджувальних машин. За результатами наукового відрядження до Чехословаччини в 1964 р. старший науковий співробітник Інституту електродинаміки кандидат технічних наук О. І. Адеменко вніс пропозицію про заміну шпильок у трансформаторах скляною стрічкою, просякнутою полімером, що дало значний економічний ефект. У СРСР розпочалося виробництво такої стрічки та її широке впровадження для технологічних потреб електромашинобудування [21, арк. 154].

Від 1958 р. започаткувалися міжнародні лімнологічні дослідження р. Дунай, що здійснювалися за рішенням Міжнародного лімнологічного об'єднання. При АН УРСР було створено Дунайську міжвідомчу комісію, яку до 1960 р. очолював член-кореспондент Я. В. Ролл, а після нього – член-кореспондент О. В. Топачевський. Інститут гідробіології розпочав масштабні наукові дослідження р. Дунай, які набули вагомої підтримки у Придунайських державах. Серед країн, з якими Інститут співпрацював за цим напрямом, була й ЧССР. У 1963 р. Інститут відвідав старший науковий співробітник відділу гігієни Інституту експериментальної медицини ЧСАН доктор Ерік Даубнер, який виступив з доповіддю «Співвідношення водних бактерій до деяких фізико-хімічних і біологічних факторів з точки зору самоочищення водойм» перед співробітниками Інституту [22, арк. 1].

Інститут фізіології рослин АН УРСР був зацікавлений у портативних методах визначення фотосинтезу, для чого старший науковий співробітник, кандидат біологічних наук Я. Д. Ромашко був відряджений до Чехословаччини, де вивчав метод учених І. Чатського і Б. Славіка, заснований на вимірюванні рН індикаторного розчину бікарбонату. У 1965 р. лабораторія мікроелементів Інституту фізіології рослин обмінювалася досвідом з методики визначення мікрокількості мікроелементів з лабораторією мікроелементів у Братиславі, а також з кафедрою фізіології Празького університету [23, арк. 39].

Розвивались українсько-чехословацькі дослідження й у галузі органічної хімії. Так, кандидат хімічних наук В. П. Чернецький спільно з чехословацькими колегами в 1962 р. здійснив синтез низки біологічно активних речовин, зокрема нового антиметоболіту – 6-азацитину. Розпочалися клінічні випробування цього препарату в боротьбі з раковими хворобами [24, с. 173]. За результатами ознайомлення з розробками чехословацьких хіміків та фізиків старшого наукового співробітника Інституту фізичної хімії АН УРСР О. А. Стрельцова в 1963 р. Інститутом було рекомендовано каталітичним і адсорбційним лабораторіям та лабораторіям радіаційної хімії використовувати у практичній діяльності досвід чехословацьких учених, зокрема метод вивчення топохімічних і каталітичних реакцій шляхом упровадження радіоактивних атомів інертних газів у поверхневий шар твердих речовин, методи вивчення каталітичних і електронних властивостей металів у вигляді таких плівок, вдосконалений метод вагів Мак-Бена з фотоелементом замість кататометра, що дозволить проводити вимірювання безпосередньо в гарячій камері при опромінюванні зразків [20, арк. 90]. В Інституті біохімії АН УРСР упродовж шести місяців 1965 р. під керівництвом академіка О. В. Палладіна проходив спеціалізацію фахівець Інституту хімії та біохімії ЧСАН доктор Рушак.

У галузі суспільних наук результативним було співробітництво в рамках підготовки «Українсько-чеського словника». Від 1960 р. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні спільно з Чехословацько-радянським інститутом ЧСАН виконував науково-дослідну тему «Українсько-чеський словник». Праця за цим напрямом здійснювалася шляхом вироблення спільного бачення щодо укладання та редагування словника, розроблення методичних рекомендацій. Творче співробітництво в рамках наукового проекту було закріплене відрядженням до Чехословаччини завідувача відділу лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні кандидата філологічних наук Л. С. Паламарчука. За результатами відрядження на засіданні групи укладачів словника Чехословацько-радянського інституту ЧСАН було вироблено інструкції з укладання словника, які стали основою подальшої роботи [25, арк. 1–6]. У 1967 р. український мовознавець кандидат філологічних наук

А. Й. Багмут брала участь у VI Міжнародному конгресі з фонетичних знань, присвяченому акустичному сигналу та його сприйняттю – актуальній темі, що охоплювала як мовний аспект звуку (лінгвістика та психологія), так і його акустичну сторону (питання фізики та фізіології).

Продовжували розвиватись українсько-чехословацькі літературні зв'язки. У 1965 р. на запрошення Інституту світової літератури і мов Словацької академії наук співробітники Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка доктор філологічних наук О. Є. Засенко, кандидати філологічних наук М. С. Грицюта і В. І. Шевчук відвідали цю установу. За результатами доповідей «Про стан та головні проблеми українського радянського літературознавства» та «Про українсько-словацькі літературні зв'язки в минулому та сьогоденні», виголошених О. Є. Засенком, розгорнулися жваві обговорення з питань дослідження класичного літературного надбання і розвитку сучасного літературного процесу в літературах України та Чехословаччини. Відбулася зустріч на філологічному факультеті Карлового університету з чеськими українцями та русистами. Як і в попередні роки, продовжувався обмін мікрофільмами з історико-літературних взаємин України і Чехословаччини, фотокопіями архівних документів, творів та ін.

Активізувалися дослідження в галузі кіномистецтва. Поштовою до цього став візит у 1965 р. директора Празького кіноінституту професора Л. Лінхорта до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, де він ознайомився з дослідженнями в галузі кіномистецтва та поділився досвідом чехословацьких кінознавців і кінематографістів.

У рамках виконання наукової теми «Історичне вивчення жанрів фольклору» цього ж Інституту в 1964 р. було завершено працю «Стильові особливості слов'янської соціально-побутової пісні» (В. М. Скрипка), якою були визначені загальні та специфічні риси у стилі й поезиці української, чеської та словацької пісні.

Наукові перспективи відкривалися для вчених слов'янських країн у вивченні етнографії Карпат. Сприяли цьому Міжнародна конференція з вивчення культури населення Карпат (далі – МККК), а також засідання Міжнародної комісії з вивчення культури населення Карпат, які від-

булися в 1967 р. у м. Смоленіце. Участь у цих заходах брав старший науковий співробітник відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Я. П. Прилипко. За результатами наукового відрядження вчена рада Інституту прийняла рішення, спрямовані на наукову інтеграцію з ученими слов'янських країн у вивченні культури Карпат. Так, вчена рада Інституту ініціювала, зокрема: організацію конференції з Карпатики та засідання МККК у м. Києві; розширення розробок карпатської проблематики відділами Інституту; організацію спільної наради представників Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, етнографів Львова, Ужгорода, Києва з метою обговорення загальних заходів з розгортання досліджень народної культури українських Карпат; встановлення обміну літературою з установами соціалістичних країн; клопотання до дирекції Інституту, Президії АН УРСР, органів влади України щодо повернення до системи Академії Львівського державного музею етнографії та художнього промислу; звернення з ініціативою до Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР щодо організації кафедри етнографії та антропології при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка [26, арк. 9–10].

Українські історики співпрацювали з Інститутом історії ЧСАН (Прага) та Інститутом історії Словацької АН (Братислава). 1962 р. у Словаччині було перевидано монографію В. І. Клокова «Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945)» [12, арк. 2]. У зазначений хронологічний період істориками було захищено дисертації з проблематики українсько-чехословацьких відносин. У 1968 р. І. А. Петерс захистив докторську дисертацію за темою «Чехословацько-радянські відносини 1918–1938 рр.», В. У. Павелко цього ж року захистила кандидатську дисертацію «Співробітництво Радянської України і Чехословацької Соціалістичної Республіки в галузі культури (1945–1965 рр.)», у 1971 р. М. В. Знаменською захищено дисертацію «Діяльність громадських організацій Української РСР по зміцненню дружби і співробітництва з європейськими соціалістичними країнами» [7, с. 69].

Цікавим видався для українських філософів досвід чехословацьких колег з проблем соціального управління та вивчення соціальної

структури суспільства. У 1967 р. в науковому відрядженні з метою ознайомлення з такими науковими дослідженнями побувала Л. В. Сохань, яка написала згодом у звіті за результатами відрядження: «Видалася можливість ознайомитися з вже накопиченим нашими чехословацькими колегами досвідом у розробленні соціальних проблем управління, вивченні соціальної структури соціалістичного суспільства, а також досвіду досліджень багатьох сторін соціального життя суспільства в умовах сучасної цивілізації. Вивчення цього досвіду тим більш необхідно через те, що дослідження за цим напрямом в Україні тільки починаються» [27, арк. 16–17].

Непересічною подією для розвитку чехословацько-українського співробітництва в галузі наукознавства було відрядження кандидата технічних наук Г. М. Доброва до Чехословаччини в 1967 р. на запрошення ЧСАН. Український учений прочитав лекції «Місце наукознавства в системі сучасної науки», «Стан і перспективи використання кількісних методів в історичних дослідженнях», «Науковий потенціал як об'єкт дослідження та управління». Також під час відрядження чехословацьким колегам, які працювали в галузі наукознавства, були надані консультації з машинних методів переробки масової історико-наукової інформації та теорії інформації. За зазначеними вище напрямками здійснено обмін досвідом – передано останні публікації українських учених, натомість отримано чехословацькі, обговорено шляхи спільної роботи в галузі наукознавства [27, арк. 25–29].

Принципи подальшого двостороннього співробітництва закріплювалися на наукових заходах – симпозіумах, конференціях, семінарах. В Україні за участі вчених із країн Європи в зазначений хронологічний період було проведено чимало наукових заходів, спостерігалось збільшення їхньої кількості, розширення географії учасників. Зокрема, лише в 1961 р. АН УРСР організовано Міжнародний симпозіум з нелінійних коливань, X сесію Комісії з визначення абсолютного віку геологічних формацій, Ювілейну X наукову Шевченківську конференцію, засідання комісій з мінералогії та геохімії Карпато-Балканської геологічної асоціації (КБГА). Загалом за період 1964–1968 рр. на базі установ АН УРСР за участі іноземних учених проведено 22 наукових заходи [28, арк. 6].

Дієве співробітництво здійснювалося за лінією КБГА, провідне місце в роботі якої посідали українські геологи на чолі з віцепрезидентом АН УРСР академіком М. П. Семененком. Засідання комісії КБГА відбувалися в різних країнах. У 1965 р. засідання тектонічної комісії КБГА пройшло у Львові. На цьому науковому заході Чехословаччину представляли професор, доктор М. Магель (голова тектонічної комісії КБГА) і доктор М. Еліаш [29, арк. 266–278]. У галузі геології співробітництво здійснювалося також шляхом наукових відряджень провідних фахівців, обміну науковою літературою, спільними публікаціями, еталонними колекціями рослинних мікрофосилій [16, арк. 128–129].

У галузі кібернетики обмін досвідом здійснювався також через участь у наукових заходах. Серед них вирізняється Міжнародна конференція з багатомірних і дискретних систем автоматичного керування, що проходила у Празі (1965). У конференції брали участь українські вчені – доктор технічних наук Б. М. Малиновський та кандидат технічних наук К. Д. Жук, які виступили з доповідями та відвідали Інститут теорії інформації та автоматизації ЧСАН, Обчислювальний центр Інституту обчислювальної техніки, ознайомилися з їхньою роботою та визначили подальші шляхи спільної роботи [30, арк. 10]. У 1965 р. делегація українських учених на чолі з членом-кореспондентом К. А. Корневим брала участь у роботі Міжнародного симпозіуму з макромолекулярної хімії, що проходив у Празі. Цього ж року в роботі Міжнародного симпозіуму з питань кремнійорганічної хімії брали участь кандидат технічних наук В. П. Кузнецова та кандидат хімічних наук Н. П. Сметанкіна. У четвертому загальному зібранні Комісії з методів економічного районування Міжнародного географічного союзу, що відбувалось у м. Брно, брав участь завідувач сектору географії Інституту геологічних наук, доктор економічних наук М. М. Паламарчук, який виступив з доповіддю про практичне використання наукових досліджень для економічних районувань, зокрема в роботах з районного планування [30, арк. 11]. Широкі перспективи співробітництва в галузі славістики відкрилися зі вступом УРСР у 1962 р. до Міжнародного комітету славістів. У галузі археології можна відзначити участь кандидата історичних наук Р. О. Юри в Міжнародній конференції, присвяченій 1100-річчю приходу візантійської

місії у Велику Моравію, яка в жовтні 1963 р. відбувалася в чехословацьких містах Брно і Нітра. У звіті про результати відрядження український археолог зазначав, що «поінформував чехословацьких колег про роботи українських археологів за цією проблематикою, зокрема <...> розкопки давньоруського міста Переяслав» [20, арк. 290]. Український учений виступив на чехословацькому радіо, де поділився враженнями від конференції. Характерно, що виступав дослідник українською мовою, оскільки передача транслювалася для численного українського населення, яке проживало в Чехословаччині.

Наукові контакти в галузі славістики декларувалися Відділом літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР як пріоритетні. У постанові Відділу від 13 червня 1968 р. № 8 п. 3-з зазначено: «Вважати, що потреби дальшого розвитку українського радянського літературознавства, мовознавства, мистецтвознавства і етнографії вимагають дальшого розширення наукових контактів установ Відділу з зарубіжними науковими установами. Насамперед це стосується контактів у галузі славістики – одного з провідних напрямків установ Відділу» [26, арк. 476]. Непересічною подією можна вважати участь українських славістів на чолі з членом-кореспондентом Є. П. Кирилюком у конференції про зв'язки словацької літератури з російською та українською літературами, яка проходила у Братиславі (1970) [31, арк. 14–19]. Матеріали конференції опубліковані окремим збірником.

Загалом, як відзначає А. Г. Загородній [4, с. 101], найактивнішим у ті роки було співробітництво по лінії Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), до якої входили такі європейські країни, як Німецька Демократична Республіка, Чехословацька Соціалістична Республіка, Польська Народна Республіка, Народна Республіка Болгарія. Прикладом цього може слугувати співробітництво за тематикою вивчення фізики напівпровідників. Для координації наукових досліджень за даним напрямом в академіях наук соціалістичних країн – членів РЕВ була створена комісія з місцем перебування у Празі. Комісія на засіданні 13 грудня 1962 р. намітила п'ять основних напрямів у проблемі «фізика напівпровідників» і доручила академіям наук різних країн здійснювати координацію в цій науковій галузі. На Академію наук СРСР було покладено відпові-

дальність за координацію досліджень з фізики електронних явищ на поверхні напівпровідників. У СРСР основні роботи з даної тематики тривалий час виконував Інститут напівпровідників АН УРСР, тому Президія АН СРСР розпорядженням від 16 лютого 1965 р. доручила АН УРСР та Інституту напівпровідників АН УРСР провести координаційну нараду за цим напрямом [32, арк. 137–139]. Вивчення фізичних властивостей напівпровідників мало велике значення для кожної з країн – членів РЕВ, адже це було необхідним для розроблення, зокрема: потужних перетворювачів електричної енергії; перетворювачів теплової енергії в електричну енергію; перетворювачів енергії сонячного випромінювання в електричну енергію; напівпровідникових приладів для радіотехнічних пристроїв, автоматики і вимірювальної техніки. Як член радянської делегації у постійній робочій групі з порошкової металургії у РЕВ академік І. М. Францевич брав участь у сесії цієї групи, що проходила в листопаді 1963 р. у Празі [33, арк. 59]. На сесії було заслухано інформацію делегацій про стан розвитку порошкової металургії заліза, марганцю і хрому в кожній країні – учасниці РЕВ, затверджено схему доповіді координуючої сторони (ЧССР) про стан досліджень у промисловості порошкової металургії в цих країнах на березневій сесії 1964 р. і план робіт робочої групи на 1964 р.

Розвиток науково-технічного співробітництва між країнами – членами РЕВ вимагав вироблення форм координації наукових досліджень, розроблення певних рекомендацій та методик, прийнятних для всіх країн. Напрацювати єдині принципи були покликані спільні наради. Так, у 1970 р. у Чехословаччині відбулася нарада Постійної комісії РЕВ зі стандартизації, участь в якій брав провідний інженер Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона А. Н. Назаренко (ініціали за російськомовним документом. – *Прим. авт.*). Перед радянською делегацією було поставлене завдання розглянути проекти рекомендацій зі стандартизації методів механічних випробувань і використання зварювальних матеріалів, підготовлені авторами, та узгодити всі позиції з делегаціями країн – членів РЕВ [34, арк. 1–32].

Найпоширенішими формами співробітництва українських, чеських та словацьких зоологів були наукові відрядження з метою опанування

методів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських тварин, обміну літературою, інформацією та колекційним матеріалом, участі в наукових заходах, публікації наукових розробок у виданнях України та Чехословаччини. Значні перспективи зі спільного вивчення фауни і флори Карпат окреслилися зі створенням Карпатського державного заповідника (1968), з неодноразовою ініціативою щодо фундації якого від 1962 р. виступала АН УРСР. Необхідність тісної міжнародної кооперації в цьому питанні була озвучена ще на Першій міжнародній конференції з вивчення флори і фауни Карпат, що відбулася в 1960 р. у Львові. У 1963 р. ЧСАН, а також біологічні інститути Словацької академії наук організували у Смоленіце поблизу Братислави II Міжнародну нараду з вивчення флори і фауни Карпат, участь в якій брав український учений, доктор біологічних наук, учений секретар Карпатської комісії В. І. Чопик. Серед найактуальніших питань для спільних досліджень виокремлено, зокрема: створення геоботанічної карти Карпатської гірської системи; фітогеографічні проблеми Карпат; зоогеографічні проблеми Карпат; дослідження розповсюдження окремих видів шкідників рослин і сільськогосподарських тварин. На нараді були визначені першочергові проблеми спільних досліджень та вироблено єдину методику їхнього вирішення. Крім того, В. І. Чопик відзначав, що для українських карпатознавців «корисним є взаємне використання досвіду польських і чехословацьких ботаніків з покращення високогірних луків і пасовищ Карпат <...> цінний досвід накопичено у Польщі і Чехословаччині також у справі правильної організації використання і поновлення рослинних і тваринних ресурсів у гірській системі Карпат» [35, арк. 258–259]. Обмін насінним матеріалом здійснював Центральний ботанічний сад АН УРСР. Станом на 1966 р. він співпрацював із 12 ботанічними садами та науковими установами Чехословаччини [36, арк. 102–102 зв].

Великого значення АН УРСР надавала міжнародному книгообміну, який у зазначений період зріс не лише кількісно, але й якісно. Державну публічну бібліотеку УРСР (з березня 1965 р. – Центральну наукову бібліотеку АН УРСР) відвідувала значна кількість представників соціалістичних та капіталістичних країн, з якими було досягнуто низку угод з питань розширення і покращання книгообміну. Академічними

бібліотеками України впроваджувалися прогресивні методи роботи наукових бібліотек Чехословаччини. Зокрема, в 1967 р. до Чехословаччини з цією метою виїздила група співробітників Центральної наукової бібліотеки АН УРСР [26, арк. 49–65].

Українські вчені залучались і в якості експертів з окремих практичних питань. Так, старший науковий співробітник Інституту гідрології і гідротехніки В. Л. Максимчук брав участь в експертизі СРСР і ЧСРСР з питань захисту дамб обвалювання на р. Тисі та її притоках [35, арк. 53]. За результатами перебування в 1960 р. академіка С. І. Субботіна в Чехословаччині та ознайомлення його з даними геофізичних та геологічних розвідок суміжних з територією України районів у наступні роки Інститутом геофізики на основі цієї інформації вивчалася геологічна будова Карпатського регіону [35, арк. 74].

Налагодженню співробітництва сприяли міжнародні ярмарки з демонстрацією досягнень академічних установ – приладів, машин, матеріалів, препаратів, схем нових технологій виробничих процесів, сільськогосподарських рослин тощо. Упродовж 1961–1970 рр. такі виставки за участі АН УРСР проходили в містах Брно і Загреб.

Наукова новизна. У статті на основі маловідомих, а також раніше не досліджених архівних документів здійснено історико-джерелознавчу реконструкцію українського, чеського та словацького співробітництва хронологічного періоду 1961–1970 рр. як складової історії НАН України, зокрема її міжнародних наукових зв'язків.

Висновки. Співробітництво українських, чеських та словацьких учених у 1961–1970 рр. набуло подальшого розвитку. Порівняно з 50-ми роками ХХ ст. збільшилася кількість наукових проєктів, які розроблялися спільно. Наукові відрядження та спеціалізація в науково-дослідних установах дозволяли ознайомитися з напрямками роботи наукових підрозділів, обмінятися досвідом та виробити подальші принципи спільної праці. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що співробітництво здійснювалося в багатьох галузях наукових знань. Особливо інтенсивно воно відбувалося в галузях механіки, кібернетики, електрозварювання, фізики твердого тіла, матеріалознавства, хімії та хімічної технології, мікробіології.

У зазначений період особливо активізувалися наукові контакти в галузі славістики. Публікації в наукових виданнях України та Чехословаччини, стажування вчених, аспірантів, студентів залишались активними та плідними формами співпраці. Дієвою також була участь у наукових заходах, що організовувалися на базі науково-дослідних установ АН УРСР та Чехословаччини. Розвивалися двосторонні документо-обмінні зв'язки, відбувалося нарощування інформаційного потенціалу. Президією АН УРСР здійснювались активні заходи з популяризації досягнень української науки за кордоном. Наявність потужного науково-технічного потенціалу українсько-чехословацького співробітництва стала запорукою його подальшого змістовного розвитку.

Список використаних джерел

1. Индыченко А. Межакадемическое сотрудничество украинских, чешских и словацких ученых в гуманитарной сфере: исторический экскурс (1955–1960 гг.) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 506–525. <https://doi.org/10.15407/rksu.21.506>
2. Індиченко Г. Співпраця українських вчених-зоологів з ученими слов'янських країн (1961–1965) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2020. Вип. 59. С. 188–202. <https://doi.org/10.15407/np.59.188>
3. Індиченко Г. Науковий потенціал Архіву Президії НАН України в історичній реконструкції міжнародного наукового співробітництва НАН України (1956–1960) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2016. Вип. 44. С. 620–635.
4. Загородній А. Б. Є. Патон і розвиток міжнародних наукових зв'язків // Вісник НАН України. 2012. № 2. С. 99–108.
5. Звонкова Г. Л. Національна академія наук України: деякі напрями міжнародного співробітництва (1918–2000) // Історія науки і біографістика. 2018. № 4. С. 117–132. <https://doi.org/10.31073/istnauka201804-08>
6. Індиченко Г. Участь учених АН УРСР у міжнародних наукових заходах (1961–1965): історико-джерелознавчий аспект // Архіви України. 2019. № 4. С. 90–105.
7. Віднянський С. Славістичні дослідження в Інституті історії України НАН України: основні етапи, напрями і тенденції розвитку // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2015. Вип. 24. С. 60–84.

8. Історія Національної академії наук України, 1956–1960: [збірник]: [в 2 ч.] / [редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) та ін.]. Київ, 2016. (Джерела з історії науки в Україні). Ч. 1: Документи і матеріали. 2016. 869 с.; Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Кн. 2. Ч. 1: 1946–1970 / редкол.: О. С. Онищенко (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 2018. 1088 с.
9. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 1124.
10. Там само. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 279.
11. Там само. Спр. 362.
12. Там само. Спр. 227.
13. Там само. Спр. 179.
14. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1961 году. Киев, 1962. 151 с.
15. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 632.
16. Там само. Спр. 633.
17. Там само. Спр. 316.
18. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 12 сс. Спр. 3355.
19. Науковий архів Інституту мікробіології та вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України. Оп. 1. Спр. 607.
20. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 271.
21. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1964 году. Киев, 1965. 181 с.
22. Науковий архів Інституту гідробіології НАН України. Оп. 1. Спр. 351.
23. Науковий архів Інституту фізіології рослин і генетики НАН України. Оп. 1. Спр. 326.
24. Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1962 году. Киев, 1963. 193 с.
25. Науковий архів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Оп. 1. Спр. 454.
26. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 476.
27. Там само. Спр. 475.
28. Там само. Спр. 547.

29. Там само. Спр. 235.
30. Там само. Спр. 362.
31. Там само. Спр. 137.
32. Там само. Спр. 234.
33. Науковий архів Інституту проблем матеріалознавства ім. І. М. Францевича НАН України. Спр. 1686.
34. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 618.
35. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр. 272.
36. Там само. Спр. 361.

Hanna Indychenko,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Head of Department of History of Academic Science

of Institute of Archival Studies,

Vernadsky National Library of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID 0000-0003-2225-0214

e-mail: indychenko@ukr.net

International cooperation between Ukrainian, Czech and Slovak scientists (1961–1970): historic and source reconstruction

The **purpose** of the work. Based on the analysis of a wide range of archival sources and publications to reveal the main features of international scientific cooperation of the National Academy of Sciences of Ukraine with research institutions of Czechoslovakia of the chronological period of the 60s of the 20th century, and thus reconstruct the history of bilateral interacademic relations of academies of sciences. The **research methodology** consists in the application of historical-typological, historical-systemic and hronological methods, which allow to determine the type composition of documents, their information content and to reproduce the priority forms, directions and tendencies of interacademic scientific exchange, and to cover the history of cooperations between Ukrainian, Czech and Slovak scientists. The **scientific novelty of the study** lies in the introduction into widespread circulation of little-studied and partly unexplored archival sources as a separate source complex on the international activities of the National Academy of Sciences of Ukraine in the 60s of the 20th century, in particular in the direction of cooperation of Ukrainian,

Czech and Slovak scientists based on the historical reconstruction of these ties. **Conclusions.** Forms of scientific cooperation of Ukrainian, Czech and Slovak scientists during 1961–1970 consisted of joint development of scientific projects, consulting, exchange of experience through scientific trips, participation in scientific events, information exchange, etc. The analysis of bilateral cooperation of this period allows us to state that it was considered as a priority equally for both Ukraine and Czechoslovakia.

Key words: Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialist Republic, Academy of Sciences of the Czechoslovak Socialist Republic, Slovak Academy of Sciences, scientific relations, cooperation, archival document.

*Стаття підготовлена 16 листопада 2021 року;
подана до друку 2 березня 2022 року.*